

Patai Edith

Zsidó művészet

Azok, akik a zsidó művészetet egy kiforrott, sajátos zsidó stílus keretében keresik, még ma is kétségbe vonhatják létezését. De akik megelégszenek azzal, hogy vannak képeink, amelyek szólnak hozzánk ismerős hangokon, ősi nyelven, amelyek előtt pirulva eszmélnek önmagukra rég megtagadott zsidó érzések, és elveszettnek hitt gyermekkori emlékek térnek meg az öntudatba – azok hiszik, vallják, hogy zsidó művészet van. De bizonyos, hogy a zsidó művészet fájának gyökere idegen talajba nyúlik, idegen égnek melege érleli gyümölcseit. És ez kétségkívül meglátszik sok zsidó művész alkotásán és megmagyarázza azt, hogy ma még nem szólhatunk kialakult zsidó stílusról. Mert csak Florenc áttetsző levegőjében, sugárzó kék ege alatt keletkezhetnek a florenci iskola határozott vonalú képei, amelyeken minden fa élesen emelkedik ki a távoli láthatáron, hogy virágzó keretbe vonja a tiszta szemű Madonnát. Velencében pedig, ahol a tengerből felszálló pára megfosztja a tárgyat a határozott vonalaktól és színektől, a képeken is megérezzük a vibráló, nedves velencei levegőt. Sajátos stílus csakis hazai földön, hazai ég alatt keletkezhetik, ahol az éghajlat ezer hatása befolyásolja a művészi látást. Ebből az egyéni látásból, amely a néplélek egyéni jellegzetességével párosul, alakulhat ki aztán egy igazán nemzeti művészet. De itt az idegen hatások forogtagában, midőn az összes modern művészi irányoknak bizonyos közös karaktert ad a modern művészi lélek szubtilis

finomsága, minden hatás iránt fogékony érzékenysége, amúgy is nehezen alakulhat ki egy önálló, sajátos stílus. Innen ered, hogy néha legzsidóbb művészeink képein is találunk idegen hangulatokat és gyakran zsidó témájukat ezeken keresztül juttatják kifejezésre.

De ha nincs is még kiforrott zsidó stílus, zsidó művészet van, és vannak zsidó művészeink. És egyelőre ez is elég. Hisz alig múlt négy évtizede, hogy Wagner Richárd, bár antiszemita célzattal, de teljes jogosultsággal állíthatta, hogy a zsidókban nincs művészi érzék. Akkor még hiába kerestünk volna érvet ennek a cáfolására. Ma egy egész sereg zsidó nevet említhetünk, amelyeknek összessége az európai művészet életében is nagy értéket jelent. Israëls, Solomon, Hirszenberg, Lilien, Lesser Ury, Jehuda Epstein, Struck, Liebermann, Antokolsky, Glycenstein: mindmegannyi nagy művész és hozzá elismert nagyság.

A zsidó nép évszázadokon keresztül távol maradt minden képzőművészeti alkotástól. A művészi meglátás csakis az egyszerű meglátás legátfinomultabb hajtásaként jelentkezhetik. A zsidó néptől pedig távol állott a természetnek nyugodt vagy ittasuló szemlélése, amelyből a túlradó öröm- és életérzet, a művészi erő szülője támad. Fantázia és elmélyedésre való képesség van a zsidó lélekben, de a küzdelmes múlt, az ezer környező veszély a zsidóság minden felesleges erejét védelemre kész merev energiává dermesztette. A múlt, a tradíció nem nevelte a zsidókat a művészi megérzésekre.

Hermann Struck portréja

A nyugodt kialakulásnak, a nevelésnek e hiánya kétségtelenül nyomot hagy sok zsidó művész egyéniségének fejlődésén. A legtöbb nagy művész pályája küzdelmeken, külső és belső harcokon keresztül indul. De a zsidó művésznél megsokszorozódnak a küzdelmek, mélyebben szántanak a forrongások. Ha végigtekintünk egy-egy zsidó művész pályáján, ha látjuk, milyen kedvezőtlen viszonyok között, csak különös véletlenek folytán találja meg útját némelyikük, mennyi energia kell ahhoz, hogy megszeresse azt, amit más nép fiai készen kapnak – akkor tudjuk csak értékelni a zsidó művészet eredményeit. A zsidó művész pályája gyakran, sőt a lengyeleknél és oroszoknál, akiknek élete még a gettóban gyökeredzik, majdnem kivétel nélkül nagy diszharmóniával kezdődik, amelynek viharja elpusztulással fenyegeti a fejlődő művészen a zsidót. Mikor a gettó szürke félhomályából kikerülnek a művészet szabad, napfényes, színes világába, mikor megnyílnak előttük Párizs, München képcsarnokai, lelkük mélyén még ott küszködik, harcol az évszázadokon át

beidegződött aszkézis és a pogányos életöröm, a szépség feltétlen imádata, amely Rubens színeiből, a Gioconda mosolyából, a milói Vénusz fehér márványalakjából árad. Itt, ebben a világban a gettó emléke is nyomasztó teher. Szeretnék elfeledni a sivár gyermekéveket, ifjúságuk nyomorát és elnyomottságát, szeretnék lerázni magukról a melankóliát, amely sok életérték gondtalan élvezetétől fosztja meg őket. És nem tudják, hogy ezzel a melankóliával, ezzel az elmélyedésre való hajlammal, amely nemcsak a gettó-zsidó lelkében fészkel, hanem ott élt már a puszták vándorában, legősbibb és legigazabb sajátosságukat akarják levetni. Szerencsére csak kevesen vesznek el a zsidó művészek közül ebben a támadó, forrongó diszharmóniában. A legtöbben a küzdelmek múltával megtisztult lélekkel és megtisztult látással térnek meg hozzá. Igaz, hogy némelyiküknél ez a megtérés csak látszólagos, mert oly erős az idegen hatás, hogy még akkor is, mikor zsidó tárgyat vesznek ecsetjükre vagy faragnak kőbe, tulajdonképpen csak a forma a zsidó, a lényeg idegen. De vannak viszont, akikben csodálatos harmóniába olvad a melankolikus gettó-zsidó és a modern művész: az ősi lényeghez hozzásimul az, amit művészi nevelésükkel szereztek. És ezek idegenben látni tanult szemmel nézik a zsidó életet, a távolság ködén át megnemesül a lelkükben mindaz, ami múltjukra vonatkozik, és mikor ezek a motívumok bírják őket alkotásra, körülveszik őket mélabús poézissel, finom, aranyos fátyolt borítanak rájuk, amelyen keresztül át szellemülnek az arcok, elmélyül az élet és meleg, sötétlő tónusba olvad a gettó kegyetlen szürkesége. A világvárosok zajában, a modern élet rohanó áramlatában, a messi gyermekkorból csendes, békés pihenőként int feléjük, és megihleti lelküket egy távoli szombat halk költészete.

Így keletkeznek azok a képek, amelyek telve vannak zsidó érzéssel, zsidó melegséggel, amelyek előtt megindult lélekkel és elhomályosodó szemmel állunk, és amelyekből zümmögő, zsongó, mélységes férfihangon szólnak felénk ősi melódiák és böjti siralmak.

STRUCK

Szelíd, mélabús hangulatok, borongó tájak, rezgő fényfoltok, öreg, szenvedő, gondolatterhes arcok, ez Struck művészetének világa. Ami ezeken kívül esik, az élet ezernyi másfajta megnyi-

latkozása, a viharos szenvedély, a fiatalság ujjongása az emberi arcon, a forró napsütés, a tavaszi virulás a természetben, ezt alig látja Struck, vagy nem látja úgy, hogy megihlesse. Képeiből hiányzik a hangos öröm és a hangos fájdalom is, éppúgy, amint hiányoznak a hangos színek, az éles vonalak és mindaz, ami nem alkalmas annak a lágy, szelíd melankóliának kifejezésére, ami Struck művészi egyéniségét jellemzi.

Talán ezért van, hogy művészete zsidó tárgyaitól eltekintve is teljesen zsidó művészet. Mert ez a lágy, elmélyedő szentimentalizmus zsidó vonás, igazibb, ősbibb, mint a kritikai érzék vagy az az üzleti szellem, amelyet a viszonyok neveltek a zsidóságba.

Azok előtt, akik azt vallják, hogy a zsidó vallás formáihoz való ragaszkodás teljesen összeegyeztethetetlen a modern élettel, csodálatos lesz, hogy Struck, aki minden korlátozás nélkül követheti az utat, amely művészi emóciókhoz vezet, aki teljesen szabad művészi életet él, amellet vallásos, sőt konzervatív zsidó maradt. A zsidó vallás formáihoz éppúgy ragaszkodik, mint annak lényegéhez. És ami még csodálatosabb, művészi egyéniségének semmiképp sem árt a konzervativizmus. Éppolyan szubtilis, finom, a szó legszebb és legtisztább értelmében modern az ő művészete, mint azoké a zsidó születésű művészeké, akik zsidóságból csak annyit tartanak meg, ami egzotikus poézis hatásával van reájuk.

Struck teljes egészében szereti a zsidóságot. Az ősi szokások csupa melegséget, csupa megértő szeretetet váltanak ki lelkéből. Havdalát gyújtó zsidója oly ismerős előttünk: azokban is, akiket már rég idegen utakra sodort az élet, fel fog támadni e kép láttára egy homályos, meghitt, alacsony szobának az emléke, ahol fáradt zsidó férfifejet világított meg imbolygó fényével

Hermann Struck: Talmud-stúdium

Hermann Struck: Havdala

a színes viaszgyertya lángja. És a távoli múltból feléjük szállnak gyermekkori emlékek, körül fogják őket egy szombati alkonyat árnyai és tűnő évek ködén át meglátják önmagukat, amint hívó, tiszta gyermeki szemmel kutatják az eget: ott ragyog-e már a három csillag?

Többi zsidó fejei is olyanok, mintha valahol régen találkoztunk volna már velük. Ezek a komoly tekintetű arcok, amelyek egy hosszú élet sok szenvedését, a küszködések utáni rezignált nyugalmat tükrözik, régi ismerősökként néznek a szemünk közé.

Úgy látszik, Struck előszeretettel rajzol öreg fejeket, amelyekben több a karakterisztikum. Ezek az öreg, viharvert arcokon kívül csak néhány poetikus lányfejet és egy fiatal zsidó férfi fejét találjuk rajzai között. Ez utóbbit bemutatjuk e könyv olvasóinak. Öreg fejeiben a rezignáció, a csendes, bölcs és szomorú tűrni tudás árnyalatait találjuk, de itt, ebben a merész vonalú profilban, a magas homlok mögött a zsidó lélek rajongó lelkesedése, küzdő hite jut kifejezésre.

Ki tudja, hány eszme, hány szárnyaló gondolat fogamzott ennek a harcos ifjú zsidónak lelkében, aki most is úgy néz a távolba, mintha nagyszerű győzelmek felé indulna. De ha útja

Hermann Struck: A Siratófalnál

nem arra vezet, ha majd hívó lelkéből kihál a remény, ha erős karjain ellankadnak a feszülő izmok, akkor is, a csaták múltával, Struck finom rézkarcoló tűje alá kerül, és megszaportítja eggyel az elmélyedő, rezignált fejek számát. Az arcából, a szeméből pedig majd kiolvashatjuk ifjúságának történetét, valahol a finoman megrajzolt vonások között megtaláljuk ifjú vágyainak és harcok küzdelmeinek nyomát. Struck tájképeiben az egyszerű, minden hatalmas természeti megnyilatkozás híján levő motívumokat választja. Éppúgy, mint arcképein, itt is a csendet, a nyugalmat, a viharok utáni megnyugvást fejezi ki előszeretettel. Művészete általában inkább mély, mint tág keretű, és épp ezért kevés-
sel sokat tud kifejezni. Szereti a külvárosok csendes utcáit, az egyenes házsorokat néma és sejtető ablakaikkal, a búzaföld szélén keresztbe rakott hallgatag szénakötegeket. Megrajzol egy kutat Jaffában, ahol sötétben és karcsún emelkedik a csendes égboltra két egyenes vonalú fa és alatta fehéren, mint egy hallgatag, titokzatos sírbolt, a kút. Tájképein sehol sincs emberi alak, nem szereti bennük a mozgást. Olyan mélységes, titokzatos csend honol rajtuk, hogy úgy érezzük, erre a szellő is halk szárnyakon jár. Művészetének erős szubjektivizmusát semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy lelkének ezt a

természetben nyugalmat és az emberi arcon az elnyugvó vágyakat szerető vonását beleviszi majdnem minden képébe.

Megtaláljuk hollandi tájképein éppúgy, mint azokon, amelyeket Itáliában, Velencében vagy Palesztinában rajzolt.

Technikáján leginkább hollandi hatások érezhetők. Valamennyi tájképén meglátszik, hogy Hollandiában járt, a szinte vég nélküli síkságok, elmosott színek hazájában. Ott, ahol a körvonalak elveszítik szilárdságukat és szinte beleolvadnak a párás levegőbe éppúgy, mint a színek egy közös borongó alapszínbe. Hogy az ilyen tájaknak lágy tónusait teljesen visszaadhassa, Struck a rézkarcon kívül még komplikáltabb technikákat is elsajátít, és ez ekkor újabb eszközöket szerez a halk, csendes szavú, meleg művészetének kifejezésére.

LILIEN

A mai zsidó művészek közül kétségkívül Lilien a legnépszerűbb. Szinte hihetetlenül rövid idő alatt tette meg az utat, mely a gettótól a világhírig vezet. Ma ott találjuk őt mindenütt, ahol a zsidóság mozgalmairól, eszméiről, művészetéről van szó. Zsidó kiadványok, lapok, művészi folyóiratok hozzá fordulnak címlapokért, ex librisekért, zsidó mozgalmak az ő emléklapjain fejezik ki szimbólumaikat. Az összes zsidó művész közül ő férközött legközelebb a zsidó közönséghez.

Ha emellett figyelembe vesszük, milyen kevés és szerény eszközt foglalt le magának Lilien művészetének kifejezésére, e nagy és általános hatásnak okait mélyebben kell keresnünk, ott, ahol már nem technikáról, színről, vonalról, meglátásról van szó, hanem a művész legbensőbb egyéniségéről és azoknak, kiknek művészete szól, lelki sajátosságairól.

Lilien művészetének szimbolikus tartalma, amelynek vonatkozásai gyakran évszázados tradíciókat érintenek, mindenekelőtt megfogja és megállítja a zsidó szemlélt. Ehhez járul, hogy Lilien minden lapjáról a zsidóságnak meleg szeretete szól, és a nagy együttérzés a zsidó nép minden örömeivel és fájalmával. Midőn a cionizmus fellép, mindjárt szolgálatába szegődik. Ő rajzolja meg a cionista kongresszus emléktábláját, és gyönyörű lapokat szentel a kisenevi pogrom mártírjainak. Alig van zsidó mozgalom, amely hidegen hagyná lelkét, és nyomot ne hagyna művészetében.

Jól ismeri a héber nyelvet, egyik rajzán héberül van odaírva: „Az én népemnek szentelem”, egy másikon szintén héberül írja alá nevét, hozzátéve „Cion hűséges fiai közül”. Tanulmányozza az óhéber betűket, felismeri és felhasználja dekoratív jellegüket. Sok képe van, amelyeken héber mondatokat rajzol oda mintegy mottóul, az ő saját „ex libris”-én is héberül írja nevét. Szívvel, lélekkel szolgálja a zsidóság ügyét, jobban és kizárólagosabban, mint bármely zsidó művész.

Ez a ragaszkodás és melegség hozza őt vissza idegen utakról népéhez, a zsidó motívumokhoz, amelyekről pályája elején a Jugend lapjain szinte megfélekedezett. Mert ennek a zsidó művésznek, legzsidóbb művésznünknek fejlődése is idegen utakon indult. Először a Jugend lapjain találkozunk nevével játsszi és könnyed rajzok alatt. De már itt, e sekélyes témák mögül is megállít bennünket vonalainak kifejező finomsága, amely mélyebb, többet mondó tárgyak jelenítésére utalja.

Lilien technikája első benyomásra kissé hideg eszköz az erős közvetlen művészi hatás keltéséhez. Csak a fehér-feketét, a szürke átmeneteket és a vonalat választja kifejezőeszközzül. A formát teszi uralkodóvá, amely elválaszt és elhatárol, eltekint a színtől, ami egymásba olvasztja a tárgyakat, hangsúlyozza egymáshoz való viszonyukat.

És éppen mert Lilien technikája inkább a gondolat, mint az érzés kifejezésére alkalmas, kissé eltolódik művészetének teljes hatása. Ehhez járul, hogy kifejezési módja meglepően egyszerű, nem keres olcsó hatásokat, legtöbbször nem rajzol hangulatot, hanem csak a hangulat keletkezésének indító motívumát helyezi lelkünkbe.

Különösen feltűnik ez, ha Dóré bibliája után a Lilienét lapozgatjuk, és sehol sem találunk hatalmas, monumentális képeket, amelyeken a természet megnyilatkozásai fejezik ki a Biblia hangulatát, amelyeken küzdve változik fény és árnyék, és a sötétlő égen fenyegető felhőket kerget a szél.

Talán merészség a Biblia hangulatát vonallal kifejezni, amely ugyan hajlékony, lendületes és a formáknak ezer változatait rejti magában, de nincs benne semmi sejtető. És mégis, Lilien egyetlen művészi vonalrajzával teremt bibliai hangulatokat, és ha tovább nézzük képeit, az ifjú Mózeszt s Józsuát vagy a bájos Szulamitot, hirtelen a fehér-fekete mezők egyhangúsága mögött, izzóan, a keleti nap sugárzásában szí-

nek, egész színes világok bukkannak fel. Józsuá komor tekintetű arcát a pusztá forró, sárgás homokja és a zsidók sátrai veszik körül, és ha követjük Szulamit kedvesének sötét szemét, ellátunk Sáron illatos rózsakertjei, szőlőtermő lankásai közé.

De vannak lapjai, melyeken sokkal több eszközt alkalmaz a művészi hatás elérésére. Van, amelyeken inkább elbeszél, mint sejtet, és világosan, érthetően fejezi ki a gondolatok egész láncolatát. Ezek közül való a „csaja” is, amely a próféta komplikált vízióját szinte játsszi könnyedséggel fogja meg. De emellett Liliennek talán egyetlen képe sem mutatja ennyire, hogy a fehér-feketével, a szürke átmenetekkel, finom, hajlékony vonalakkal mennyit ki lehet fejezni. E mozgalmas, finom rajzú lap mellett annál erőteljesebben hat a „Peszach” című, amellyel a keresztény Münchhausen bárónak, ennek a zsidó dalokat daloló „német Byron”-nak egyik versét illusztrálta Lilien. Érdekes az előtérben a nagy egyenes fekete mező, mögötte a sötétlő piramisok, amelyek közül finoman, fehérén, szelíd, de fájdalmas nézésű szemmel emelkedik ki egy öreg zsidó szenvedő feje. A távolban Cion napja ragyog.

Ennek a képnek a gondolata rokon a cionizmus alap gondolatával, amely még világosabban jut kifejezésre az 5-ik cionista kongresszusra

Ábrahám látomása

Ephraim Moses Lilien: Ábrahám és Izsák

rajzolt emléklapon. Ez a meggörnyedt, fáradt, lehajtott fejű zsidó, akit hosszú évszázadok választanak el időben a másiktól, amannak testvére. Őt is éppúgy tépi, vérzi az idegen föld tüskés útja, mint amazt. De mögötte hatalmas, kiterjesztett szárnyakkal áll az angyal, aki egyik kezével csodálatos légysággal érinti meg a szomorkodót, másik kezével pedig a távol Kelet felé mutat, ahol a felkelő nap fényében látni a cionizmus nagy álmát, az erős, szabad, szántó-vető zsidót. Bár Lilien művészete kötött művészet, és többnyire már előre megszabott eszme szolgálatában áll, lépten-nyomon merít a természetből, bizonyosságául szolgálva annak, hogy bármennyire fogva tartja valamely idegen művészi gondolat az illusztrátort, ugyanekkor egy természeti hatás emléke is él a lelkében. Lilient a természet minden megnyilatkozása érdekli. Ismeri az emberi testet, ennek mozgási vonalait, ismeri a növényvilágot és könnyedén hullámzó rajzokká szövi a virágok változó formáit. Gesztenyefalevelek, pipacsvirágok, bogáncsok gyönyörű keretökké fonódnak formáló keze alatt, leheletszerű pehelyvirágok finom rajzával szimbolizálja az emberi lét mulandóságát, a Getto dalaiban a pókháló finom szövését rajzolja le, hogy szomorú fátyolként borítsa vele a sápadt szabólegényt.

A Lilientől illusztrált könyveknek tökéletesen egységes stílust adnak a lapkeretezések, amelyeket Lilien csodálatos leleménnyel és meglepő változatosságban alkot. Különösen a verses szöveg körítésére alkalmasak a széles, egyenes, merev, majd meg ritmikusan hullámzó vonalak. A természetből vett motívumokon kívül Lilien keretökké stilizálja a héber betűket vagy ezeknek részeit, sőt elterjedt régi arcképekből, ismert zsidó fejekből is alkot keretet. Ez a bizarr gondolat, a sok, csupán vonallal megrajzolt fej, ami könnyen egyhangúvá válhat, Liliennél érdekesen hat a változó arcok kifejező tekintetével.

Érdekes, hogy Lilien, aki eddig hűségesen tartott az ő sajátos technikája mellett, és akit sok munkás éven keresztül nem csábítottak sokkal hatásosabb művészi irányok – most legutóbb néhány, a nyilvánosság előtt még alig ismert rézkarcot készített. Úgy látszik, őt is, mint annyi nagy művészt előtte, mint Dürert, Rembrandtot, vonzotta ez a hangulatkeltésre, finom rezgő árnyalatok megrögzítésére oly alkalmas technika.

Két rézkarcát bemutatjuk e könyv olvasóinak. Az egyik a „Kút a Templom téren Jeruzsálemben”. Tulajdonképpen csak egy térnek hangulatát rögzítené meg. Azonban, ahogy ez a részlet Lilien művészetén keresztül jelenik meg előttünk, a megfogott tárgyak szinte szimbolikus jelentőségre emelkednek. Az a hatalmas, nagy, magában álló ősi fa, amely az egészet uralja, a kútnak a mélysége, a két alak, amint az egyik átszellemült mozdulattal merít a kút vizéből, a másik pedig indul a távol felé, nem egy csendes idill képét, hanem olyan impressziót keltenek, mintha az egész képnek valami mélyebb gondolati tartalma is volna, mintha arról a nagy és mélységes kútról volna szó, amelyből az egész világ merített és arról az ősi fáról, amely tiszta vizét árnyékával védte. A másik a „Siralom fala Jeruzsálemben”. A fal előtt egy öreg zsidó áll. Messziről, távoli országból jött, fáradt, roskadozó lábakkal, amelyek végre, végre az ősi földön járnak, szemében ott ég a nagy rajongás tüze, arcán a legmagasabb ekstázisban zokogásba fúló mosoly remeg. Ez az ember, aki itt, az árva fal előtt érzi át életének leghatalmasabb emócióját, nem áll egyedül. Mellette, mögötte százan és ezren sorakoznak és mindezeknek lelkéből áhítatos öröm és századokon át táplált fájdalmak szakadnak fel. Ezeknek őse az a Juda Halévi, aki boldogan, mámoros örömmel érzi kicsordulni szívének vérét az ősi földre, az ősi fal előtt.